

Культурне життя періоду системної кризи радянського ладу

1. Особливості розвитку культури

Культура періоду системної кризи радянського ладу продовжувала перебувати під пильним ідеологічним наглядом компартії. Суспільні науки того часу зазнавали справжніх ідеологічних переслідувань, організованих секретарем ЦК КПУ з ідеологічних питань В. Маланчуком. «Маланчуківщина» була за своєю суттю відродженням «ждановщини» і продовженням горезвісної боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Наприкінці 1972 р. в «історичних, методологічних і теоретичних помилках» був звинувачений директор Ф. Шевченко та провідні наукові співробітники Інституту археології АН УРСР. У квітні 1973 р. було викрито «групу націоналістів» в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського лише за те, що до бібліографічного покажчика (списку праць) «Українського радянського карпатознавства» включили праці «українських буржуазних націоналістів» В. Кубійовича, С. Єфремова, К. Грушевської та ін. (хоча в західних наукових виданнях було нормою визнавати здобутки радянських учених). Під пильним наглядом перебував й Інститут історії АН УРСР. У 1972 р. з роботи були звільнені кандидати історичних наук О. Апанович та О. Компан лише за те, що вони зробили внесок до «громадської каси», яка допомагала українським політв'язням. Ідеологи від КПРС розкритикували працю О. Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (1969). Така ж доля спіткала дослідника козацьких літописів Я. Дзиру. У 1972 р. був знищений увесь наклад праці К. Гуслистого «Історичний розвиток української нації». Працю М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» одразу було визнано антирадянською.

Головне приміщення Київської публічної бібліотеки АН УРСР. 1964 р.

У задушливій атмосфері «маланчуківщини» заборонялося згадувати про Голодомор 1932-1933, голод 1946-1947 рр., імена репресованих науковців, будь-які рухи й виступи проти радянської влади. Заборонялося вживати термін «український народ». Натомість нав'язувалося формулювання «народ України».

Політика радянського режиму щодо культури та мистецтва завжди характеризувалася нестримною ідеологізацією. Митців привчали мислити не художніми образами, а політичними категоріями. Такий підхід утверджував принцип соціалістичного реалізму, який підпорядковував творчість настановам комуністичної ідеології та похідним від неї політичним категоріям, схемам і гаслам.

Природно, що ніяка ідеологічна схема не могла й не зможе відобразити різноманіття реального життя, яке за допомогою художніх образів намагається досягнути митець. Тому творчі й чесні особистості не могли творити в межах штучних схем і вимог соціалістичного реалізму, не помічати життя поза темами, дозволеними політичним керівництвом.

Ця суперечність стала однією з особливостей розвитку тогочасної української культури. Як наслідок, літературна творчість цілої когорти митців перетворилася на справжню опозиційну течію в культурі. Сміливі літератори відстоювали свободу творчості в рідному культурному та мовному середовищі, досягали й утверджували життя сучасника-українця як суверенної людини. Ідея суверенізації людини стала основою формування всіх опозиційних течій у культурі. Адже лише щира й суверенна людина, виявлена в найрізноманітніших іпостасях, могла творити здорове суспільство. Гаслом опозиції політико-ідеологічному диктату радянського режиму стали слова В. Симоненка: «Ти знаєш, що ти — людина?»

На просторому полі суверенізації людини кожний знаходив свої теми: І. Драч — непростий зв'язок науково-технічного прогресу з духовними цінностями нації; Л. Костенко — діалог минулого із сучасним, проблему обов'язку митця перед народом; Д. Павличко — заперечення байдужого ставлення до народу, України, рідної мови; В. Голобородько — філософське досягнення сенсу людського життя; Р. Іваничук — правду про минуле українського народу. Названі й усі інші теми перебували в опозиції до ідеології радянського режиму та її методу «соціалістичного реалізму».

Прикладом перетворення на опозиціонера став автор «Прапороносців» О. Гончар. Його роман «Собор» 1968 р. є правдивою критикою культурного зубожіння й деформацій духовного життя радянської доби: варварського ставлення до культури й природного середовища, засилля бездумного кар'єризму, відмови від батьківської основи. Однак, на думку голови КДБ СРСР Ю. Андропова, «за своїм змістом “Собор” є політично шкідливим твором, що пропагує елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображує радянську дійсність».

Щоб придушити опозиційну течію в літературі, ЦК КПУ в 1970 р. піддав розгромній критиці таких авторів, як: Р. Андріяшко, І. Чендей, В. Дрозд, В. Маняк, вішаючи на їхні твори ярлики: «твір сумнівної вартості», «надто

похмурий, сповнений безнадії», «однобоко змальовує тіньові моменти життя», «твердить про нівельованість особи в нашому суспільстві» тощо.

У березні 1973 р. зі Спілки письменників України було виключено О. Бердника, І. Дзюбу, М. Лукаша, Б. Чичибабіна та ін. Постійних переслідувань зазнавала Л. Костенко, насамперед за роман у віршах «Маруся Чурай», що став її вершинним твором. У концтаборах опинилися В. Стус, І. Світличний, О. Бердник, Є. Сверстюк, Ю. Бадзьо та ін. Постійного тиску ідеологічних догматиків не витримали Гр. Тютюнник і В. Близнець, здійснивши самогубства.

На опозиційну течію перетворилася навіть справа відродження та збереження традиційного народного мистецтва. Адже воно заперечувало державну політику уніфікації культур народів СРСР, пробуджувало національну свідомість. Про це свідчить доля хору «Гомін», створеного в 1970 р. музикознавцем-фольклористом Л. Ященком. Він був виключений зі Спілки композиторів України «за ідейну незрілість» — репертуар хору обмежувався старовинними піснями, а це нібито вело до націоналістичних перекручень. Після цього хор «Гомін» припинив існування. Ідеологи-чиновники знайшли «крамолу» навіть в українських колядках. Так, у 1970 р. була знищена партія платівок з народними віншуваннями.

Особливістю розвитку культури того часу став молодіжний неформальний рух. Протягом другої половини 1960-х років молодь цікавилася національною культурою та її символами. Доказом цього став «Рух 22 травня». У цей день українська інтелігенція та студенти збиралися в Києві біля пам'ятника Т. Шевченку. 22 травня 1967 р. увечері міліція заарештувала декількох учасників ушанування. Тоді майже 300 осіб попрямували до будинку ЦК КПУ з вимогою звільнити заарештованих. Міліція оточила будинок вантажними автомобілями, а демонстрантів спробувала розігнати водометами.

Історичне джерело

Письменник І. Білик згадував: «...22 травня 1967 року була битва біля пам'ятника Тарасові Шевченку — ми влаштували демонстрацію, і нас намагалися розігнати. Організатор — молодий хлопець, аспірант університету казав: “Ми сюди прийшли без ножів і без обрізів, а нас називають бандитами! Давайте підемо всі демонстрацією пішки через Хрещатик до ЦК!” І ми пішли. А перед будівлею ЦК нас стали розливати водою. ...Найвитриваліші зібралися групою, узялися за руки й трималися, аж поки вийшов міністр внутрішніх справ Іван Головченко та сказав: “Хлопці, не робіть цього тут. Ходімо на площу Калініна, там домовимося. Я при вас випущу тих, кого затримали, тільки не стійте тут”».

Неможливість проявляти суспільно-політичну та національно-культурну активність спрямувала молодь до захоплення рок-музикою, яка стала частиною молодіжної культури. У 1970-х роках серед молоді набули популярності вокально-інструментальні ансамблі (ВІА), поширилися самодіяльні (бардівські) пісні, які поєднували поетичне та музичне мистецтво. Їх виконували на вечорах відпочинку, у студентських гуртожитках, у будівельних загонах. Критикуючи нові течії та неформальні об'єднання в молодіжному мистецтві, улаштовуючи переслідування навіть за допомогою правоохоронних органів, влада вже не могла зупинити їхній розвиток.

Володимир Івасюк і Софія Ротару. Фото. 1970-і роки

Частина молоді наприкінці 1960-х — на початку 1970-х років захопилася контркультурою хіпі. Вони вирізнялися з-поміж оточення довгим волоссям, ігнорували комсомол, проводили підпільні рок-концерти та виставки, брали участь в акціях протесту. В Україні хіпі найгучніше заявили про себе у Львові.

У середині 1970-х років на зміну хіпі прийшли панки — молоді рок-виконавці, які свій протест виражали домінуванням ударних інструментів, переважанням ритму над мелодією, нетрадиційним одягом з великою кількістю заклепок, ланцюгів, шипів, різноколірним гримом, екстравагантними зачісками тощо.

2. Розвиток освіти та науки

Суспільно-культурне життя цього періоду характеризувалося багатьма суперечностями. Основною з них була суперечність між посиленням ідеологічного диктату, спробою законсервувати традиції сталінської доби та пробудженням національної самосвідомості, прагненням утвердити демократичні принципи.

Освіта. Радянське керівництво докладало багато зусиль для розвитку й удосконалення системи освіти. Ухвалення компартією «Морального кодексу будівника комунізму» дало можливість педагогу В. Сухомлинському відійти

від сталінських канонів класового виховання й розвивати систему морального, естетичного та гуманістичного виховання.

Незважаючи на всю лояльність В. Сухомлинського до влади, його головний твір «Серце віддаю дітям» не публікувало жодне радянське видавництво. Приводами для відмови були, наприклад: «Моральне й естетичне виховання учнів 1-4 класів автор базує на розповідях про природу»; «ні разу не вживає слово “партія”»; «не пояснює дітям, що таке класова боротьба та чим є сучасний імперіалізм». Коли книжку опублікували в Німеччині, автора викликали в партійні органи й дали догану. Однак мусили видати книжку й в Україні.

В. Сухомлинський з учнями. Фото. 1960-і роки

Донецький педагог В. Шаталов розробив технологію інтенсивного навчання за допомогою схем і схематичних малюнків — т. зв. «опорних сигналів», що полегшували засвоєння навчального матеріалу. Його книжки теж видавали в багатьох країнах світу.

Водночас радянський режим використовував освіту для ідеологізації, денаціоналізації та зросійщення молоді. З цією метою надавали додаткові кошти на російські підручники й програми, підвищили на 15 % платню вчителям російської мови та літератури. Стійка тенденція до зросійщення школи проявлялася в усіх обласних центрах, промислових містах Придніпров'я та Донбасу.

Історичний факт

Унаслідок цілеспрямованої політики на середину 1980-х років, порівняно із серединою 1950-х років, число дітей, які навчалися рідною мовою, скоротилося від 72,8 до 40,6 %. У дошкільних закладах цей показник знизився до 24 %. Наприкінці 1980-х років 700 тис. українців Криму не мали жодної української школи. Закрили українські школи й у Донецьку, дарма що половину мешканців становили етнічні українці.

У 1984 р. було здійснено спробу реформувати освіту. Запроваджувалося навчання з 6 років, 8-річні школи реорганізовували в 9-річні, а середні — в 11-річні. Характерними ознаками змін стали уніфікація, ідеологізація, жорсткий партійний контроль, ігнорування національної сутності школярів.

Влада продовжувала розвивати систему професійного навчання, відкриваючи нові училища, середні спеціальні та вищі навчальні заклади. Зміцнювалася їхня матеріально-технічна база. На виробництві суттєво зросла частка фахівців з вищою освітою. Однак на початку 1980-х років стало помітно, що рівень підготовки фахівців відставав від світового рівня.

Наука. Великого значення набули дослідження й винаходи вчених Інституту теоретичної фізики АН УРСР під керівництвом академіка М. Боголюбова в галузі статистичної фізики, нелінійної механіки, квантової теорії поля, надплинності й надпровідності.

Вагомим був внесок учених і фахівців КБ «Південне» у космічну програму СРСР. Під керівництвом генеральних конструкторів М. Янгеля та В. Уткіна в Дніпропетровському ракетно-космічному центрі було створено декілька поколінь бойових ракет і відомі космічні супутники та носії: «Космос», «Інтеркосмос», «Циклон-2», «Циклон-3», система «Енергія-Буран».

Науково-дослідний Інститут зварювання АН УРСР, очолений Б. Патонем, у 1984 р. провів перше у відкритому космосі зварювання, різання та напилення металу.

Ракетно-космічна система «Енергія-Буран»

3. Українське мистецтво

У ці роки з'явилося блискуче сузір'я чудових оперних співаків і співачок: Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк. Були значні досягнення в галузі масової пісенної творчості. Популярними стали «Пісня про рушник» на вірш А. Малишка, «Впали роси на покоси», «Два кольори» на слова Д. Павличка, «Марічка» М.

Ткача, «Чорнобривці» М. Сингаївського, мелодії П. Майбороди, О. Білаша, І. Шамо.

Дмитро Гнатюк

В Україні були збудовані концертні зали, у тому числі надсучасний палац культури і мистецтв «Україна». Змінилася репертуарна політика колективів і філармоній. Почали частіше виконувати українську музику — як сучасну, так і минулих століть.

У 1970-і роки розвинулася й набула популярності естрадна музика. Композитор В. Івасюк, ансамбль «Смерічка» у складі В. Зінкевича, Н. Яремчука, С. Ротару стали яскравими естрадними зірками.

Похорон В. Івасюка 22 травня 1979 р., загиблого за нез'ясованих обставин, перетворився на масову акцію протесту.

Новими творами збагатився український живопис. Продовжував творчу роботу В. Касіян — засновник графічної школи, що ґрунтується на засадах реалізму та народності. Став відомим своїми живописними творами М. Дерегус «Степ», «Похід Святослава», «Голод. 1933 рік», «Портрет дружини в червоному». Водночас художники В. Зарецький, А. Горська (загинула 1970 р.), Г. Севрук, П. Заливаха намагалися протиставити офіційному мистецтву свій оригінальний стиль.

Помітною подією стало відкриття пам'ятника засновникам Києва — братам Кию, Щеку, Хориву та їхній сестрі Либеді (автор В. Бородай), присвячене 1500-річчю Києва.

1960-1980-і роки стали зоряними десятиліттями для української анімації. Режисери використовували міфологічні й легендарні уявлення: фільми-притчі «Микита Кожум'яка», «Маруся Богуславка», «Сказання про Ігорів похід». Фольклорними традиціями живилися анімаційні комедії «Як жінки чоловіків продавали» (режисер І. Гурвич, 1972) і козацький цикл В. Дахна «Як козаки куліш варили» (1967) та ін. Його мультгерої Око, Грай та Тур є уособленням характерних рис і типів українського національного характеру. Великий успіх

мав мультфільм-мюзикл «Пригоди капітана Врунгеля» (режисер Д. Черкаський).

Вокально-інструментальний ансамбль «Смерічка». Фото. 1970-і роки

4. Українське поетичне кіно

Компартійне керівництво пильно контролювало кіномистецтво, яке воно використовувало для проведення своєї культурної політики й насамперед зросійщення. В Україні працювали Київська, Одеська та Ялтинська кіностудії художніх фільмів. Найпотужнішою була Київська кіностудія ім. О. Довженка, створена ще в 1928 р. На ній працювали такі талановиті режисери, як Л. Биков, А. Буковський, В. Івченко, Ю. Іллєнко, Т. Левчук, М. Мащенко, О. Муратов, К. Муратова, Л. Осика та ін., художні фільми яких увійшли в історію світового кіномистецтва. Кіностудія ім. О. Довженка випускала майже двадцять фільмів на рік. Проте лише два-три з них озвучували українською мовою.

Саме на цій кіностудії сформувався напрям українського поетичного кіно, що руйнувало канони соцреалізму. Його започаткував фільм режисера С. Параджанова «Тіні забутих предків» (оператор Ю. Іллєнко), знятий за однойменною повістю М. Коцюбинського. Головні ролі виконали талановиті актори Іван Миколайчук і Лариса Кадочникова. Прем'єрний показ цього фільму відбувся в київському кінотеатрі «Україна» у вересні 1965 р. і став фактом дисидентського руху загальносоюзного масштабу. С. Параджанов устиг розпочати роботу ще над однією кінострічкою — «Київські фрески», однак незабаром митця за дисидентську діяльність на півтора десятиліття позбавили можливості займатися кіномистецтвом.

Українське поетичне кіно потрапило під пильний нагляд радянських цензорів, які слідкували за «ідеологічною чистотою» кіномистецтва. Проте жанр набирив сили. В. Денисенко зняв фільм «Сон» за сценарієм Д. Павличка (за участі В. Денисенка). Роль молодого Т. Шевченка в ньому зіграв Іван Миколайчук.

**Іван Миколайчук — виконавець головної ролі у фільмі С. Параджанова
«Тіні забутих предків»**

Щоб зупинити опозиційну течію в кіномистецтві, за дорученням П. Шелеста Київський міськком партії взимку 1965-1966 рр. провів ретельну перевірку «окремих питань творчої роботи та фінансово-господарської діяльності» Київської кіностудії ім. О. Довженка. Комісія зупинилася передусім на видатних зразках поетичного кіно: «Криниця для спраглих» (режисер Ю. Іллєнко, автор сценарію І Драч), «Білий птах з чорною ознакою» (режисер Ю. Іллєнко, автори сценарію Ю. Іллєнко, І. Миколайчук), «Звірте свої годинники» (режисер В. Ілляшенко, автор сценарію Л. Костенко) і «Київські фрески» (режисер і автор сценарію С. Параджанов).

Використовуючи матеріали перевірки, партійне керівництво КПУ видало закриту постанову «Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській кіностудії імені О. Довженка».

Історичне джерело

У постанові стверджувалося, що фільм «Криниця для спраглих» містив «серйозні ідейні помилки», «заперечення ідеалів, якими живе народ радянської України».

У сценарії фільму «Звірте свої годинники» партійні ідеологи помітили «антирадянський присмак». Оцінки сценарію та відзнятих сюжетів незавершених С. Параджановим «Київських фресок» були ще категоричніші: фільм страждає «викривленням, подекуди патологічним сприйманням дійсності, прагненням ствердити людську самотність, показати маячіння, душевну безвихідь».

Унаслідок партійних переслідувань переважна частина українських фільмів була заборонена або лягала на полиці кіносховищ без сподівань на вихід до кіноглядачів. Репертуар кінотеатрів на 99 % складався з російськомовних, вивірених радянською цензурою фільмів.